

p. 5

Dit is een bijzondere bijdrage aan *Leeslint* want het is mijn allerlaatste voor Huis van het boek. Vanaf 1 oktober ga ik aan de slag als directeur bij Keukenhof. Ik zal deze bijzondere plek en mijn collega's ontzettend missen.

p. 9

In de tentoonstelling 'De onbekende Escher', fraai vormgegeven door Karen Polder, toont het museum een onderbelichte kant van Escher: zijn boekillustraties en toegepaste grafiek. Hoewel het een klein deel van Eschers oeuvre is, zijn er in elke fase van zijn werkzame leven voorbeelden van te vinden.

FOTO KAREN POLDER

p. 15

Het museum wist ruim zeventig werken aan te kopen uit de tentoonstelling 'Another reading – Contemporary book design from China' die dit jaar te zien was in The Center for Visual Arts in Berlijn. De staalkaart van Chinees boekontwerp van de afgelopen twintig jaar bevat werk van ruim twintig toonaangevende grafisch ontwerpers van verschillende generaties uit diverse regio's van China.

'Gordel van papier' over de opkomst van het gedrukte boek in Indonesië

'De reizende bibliotheek', vermoedelijk jaren '30, fotograaf onbekend.
Coll. Nationaal Museum van Wereldculturen (Tropenmuseum)

Een bus die boeken naar de mensen toebrengt op plaatsen waar geen boekwinkels zijn. Een nobel initiatief van de Nederlandse koloniale overheid of schuilt er meer achter? In een poging om goedkope volksuitgaven in uiteenlopende talen op de markt te brengen en gelijktijdig te kunnen controleren wat er zoal gelezen werd, roept de koloniale overheid in 1908 de 'Commissie voor de Volkslectuur' in het leven. Deze gaat vanaf 1917 Balai Pustaka heten. De Balai Pustaka brengt, zoals het destijds geformuleerd werd, opbouwende en opvoedende lectuur naar de mensen. In deze tijd zijn boekwinkels enkel in de grote steden te vinden, dus komt Balai Pustaka als oplossing met een rijdende boekwinkel. Daarmee wil ze de lectuur onder een zo'n groot mogelijke groep verspreiden. Het verlangen naar onafhankelijkheid sluimert immers onder een snel groeiende groep Indonesiërs, die eveneens de drukpers weten te vinden. Zo verschijnt in 1925, twintig jaar voordat de onafhankelijkheid van de Indonesische Republiek wordt afgekondigd, al *Naar de "Republiek Indonesia"* van Tan Malaka. De koloniale overheid probeert middels censuur het drukwerk te controleren, maar het mes snijdt aan twee kanten. Er is weliswaar enerzijds nu de mogelijkheid om pamfletten uit te brengen. Maar de destijds verschenen romans, kook- en gedenkboeken zijn even goed een product van de drukpers. De uiteenlopende verhalen die schuilgaan achter de komst van de drukpers in Indonesië worden aan het licht gebracht in de tentoonstelling 'Gordel van papier'.

Intrigerende inblik in (post)koloniale samenleving

De tentoonstelling bestaat uit vijf zalen vol boeken, drukwerken en objecten die op een enkele uitzondering na allemaal in Indonesië zijn gemaakt:

Imam Supardi, *Bung Karno sebagai Kokrosono*, Pustaka Nasional Surabaya, c. 1948. Coll. Universitaire Bibliotheken Leiden

Indonesische lontar-handschriften, geïllustreerde pustaha's van boombast, letterproeven van Javaanse letters, het eerste door een Indonesiër gedrukte boek uit 1827, koloniale schoolboeken, wetboeken voor 'Europeanen' en 'Inlanders', het Nederlands-Indisch oorlogsspel uit 1903 en revolutionair drukwerk. Deze grote hoeveelheid drukwerk geeft een intrigerende inblik in de ontwikkelingen binnen de (post)koloniale samenleving. Daarnaast maakt het duidelijk hoe scherp er gediscrimineerd werd en hoe het verlangen naar een vrij Indonesië allang voor de Indonesische revolutie in drukwerk werd vastgelegd. Van dat laatste getuigt onder meer het iconische, tweetalige vlugschrift 'Als ik eens Nederlander was...' van Soewardi Soerjaningrat uit 1913. Het pamflet is een sarcastisch protest tegen de plannen van de Nederlandse koloniale regering om de Nederlandse 100-jarige onafhankelijkheid van Frankrijk te vieren. Het was de bedoeling om de Indonesiërs aan deze viering te laten meebetalen, maar dat leverde protest op. Want hoe kun je de vrijheid van een land vieren, dat zelf een ander land heeft gekoloniseerd? Er is slechts een exemplaar bewaard gebleven en dat wordt bewaard in de collectie van de Universiteit Leiden. Het facsimile kan in de tentoonstelling worden doorgebladerd!

Veelheid aan talen, schriftsoorten en manieren van verhalen vertellen

In de eerste zaal geven prachtige lontar-handschriften en geïllustreerde pustaha's een beeld van de rijke boekcultuur die de Indonesische archipel kende voor de drukpers er zijn intrede doet. In de archipel worden ruim 700 talen gesproken en er zijn diverse schriftsoorten. Na twee eeuwen van VOC-beleid waaronder slavernij, handel, militaire agressie en genocide plaatsvonden, koloniseert de Nederlandse overheid in 1816 het gebied. Die geeft het daarna officieel de naam: 'Nederlandsch-Indië'. De drukpers komt als koloniaal instrument mee met de Nederlanders. Hoewel er ten tijde van de VOC al wel werd gedrukt, komen commerciële boekhandelaren vanuit Nederland omstreeks het midden van de negentiende eeuw hun geluk in de kolonie beproeven. De drukpers zet een nieuwe dynamiek in gang. Hij maakt massaproductie, en daarmee de verspreiding van drukwerk, mogelijk. Nederlandse commerciële lettergieterijen, zoals Enschedé en Tetterode, ontwikkelen loden letters voor diverse Indonesische talen en schriftsoorten, waaronder het Javaans, Madurees en Sundanees, om zo de Indonesische bevolking met drukwerk te kunnen bereiken. Om de letters binnen het drukkersvak onder de aandacht te brengen, maakten zij letterproeven die je nu ook op de tentoonstelling kunt bewonderen.

Gevolgen van de boekproductie

Al gauw neemt het drukwerk in oplages toe en verspreidt het zich op grote schaal over de archipel. Ook weet het zo uiteenlopende doelgroepen te bereiken. De schoolboeken bevestigen het door de Nederlanders opgedrongen wereldbeeld van een machtig Nederland en de Indonesiërs als onderdanen. Je ziet Maleise schoolboeken met Nederlandse klederdrachten erin, en ABC-boeken aangepast aan de koloniale omstandigheden. Maar die schoolboeken hebben op de lokale bevolking wel een zekere mate van geletterdheid overgedragen. En als gevolg daarvan nemen lokale schrijftalenten de pen op. Aan het begin van de twintigste eeuw neemt het aantal Indonesische uitgeverijen toe. Binnen de koloniale samenleving ontstaat steeds meer frictie. Zo liggen de volksalmanakken van Balai Pustaka en een gedenkboek van de 'Middelbare Opleidingschool voor Inlandsche Ambtenaren', naast een vitrine waaruit het toenemende verzet spreekt. In die vitrine zie je onder meer *Indonesië zelfstandig* dat in 1937 verschijnt en ook wel de petitie-Soetardjo genoemd. In deze petitie wordt een voorstel gedaan om in tien jaar tijd toe te werken naar een onafhankelijk Indonesië. Dit voorstel

Leesplankje bij Hoogveen's leesmethode voor de scholen in Nederlands Oost-Indië, djati hout beplakt met papier, c. 1930-1940. Coll. Huis van het boek

wordt afgewezen door de koloniale regering, maar op 17 augustus 1945 begint Indonesië aan de vrijheidstrijd.

De overgang naar een onafhankelijk Indonesië

In de tentoonstelling wordt duidelijk dat drukwerk tijdens de Indonesische Revolutie door uiteenlopende partijen is ingezet. Een sprekend voorbeeld hiervan is *Bung Karno sebagai Kokroso* (Pustaka Nasional Surabaya, c. 1948) van Imam Supardi, waarvan de titel vertaald kan worden als: 'Sukarno als Kokroso'. Het verschijnt tijdens de Indonesische Revolutie en is bedoeld als steun voor de Indonesische bevolking. Het verhaal van Kokroso is afkomstig uit de Javaanse wajang. Kokroso was de wettige erfgenaam van Mandura dat werd geregeerd door de demon Kongso. Na een periode van kluizenaarschap keerde Kokroso terug en slaagde hij erin om de demon te overwinnen. Oftewel houd moed, uiteindelijk zal Sukarno Nederland overwinnen! Tijdens de Indonesische Revolutie pakken ook steeds meer Nederlandse uitgeverijen en drukkerijen de draad weer op. Verschillende van hen richten zich in de jaren vijftig op het uitgeven van Indonesische vertalingen.

Naar een eigen, onafhankelijke boekproductie

Het aantal Indonesische uitgeverijen, drukkerijen en boekwinkels neemt aan het begin van de jaren '50 exponentieel toe. De vraag naar drukwerk is dan ook onverminderd hoog. Indonesië heeft boeken nodig,

onder meer voor het onderwijs en de strijd tegen het analfabetisme - bij voorkeur in het Indonesisch. Dit vraagstuk brengt de Indonesische overheid in een spagaat. De vraag blijkt aanvankelijk namelijk nog te groot te zijn voor Indonesische firma's. Dus ziet de Indonesische overheid zich genoodzaakt om met enkele Nederlandse uitgeverijen in zee te gaan. Enkel van hen geven dan al boeken uit in het Indonesisch. In de tentoonstelling zie je onder meer hoe populaire Nederlandse kinderboeken als *Paulus de Boskabouter* en *Koning Ranko en de Tooverstoel*

worden uitgebracht in een Indonesische vertaling. De aanhoudende aanwezigheid van de Nederlandse uitgeverijen, drukkerijen en boekwinkels is ongewenst. Niet alleen vormen ze een concurrentie voor de Indonesische firma's, maar ook vloeien de winsten nog steeds naar Nederland. In december 1957 komt hieraan een eind, als Indonesië begint met de nationalisatie van Nederlandse bedrijven.

Eline Kortekaas en Lisa Kuitert

Samenwerkingsproject

Huis van het boek werkt voor deze tentoonstelling met een adviesraad bestaande uit o.a.: Angelina Enny, Agus Suwignyo, Farabi Fakhri, Margaret Leidelmeijer, Sebastiaan Broere, Tom Hoogervorst en Remco Raben. De tentoonstelling is gebaseerd op het boek *Met een drukpers de oceaan over* van Lisa Kuitert en het lopende promotieonderzoek van Eline Kortekaas. Samen zijn zij de gastcuratoren van deze tentoonstelling, die tot stand kwam in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam, de KB nationale bibliotheek en de Universitaire Bibliotheken Leiden.

De tentoonstelling vloeit voort uit het NWO-onderzoek *Decolonizing knowledge. Postcoloniality and the making of modern Indonesia's knowledge culture, 1945-1970*. Een van de projecten hieruit richt zich op de rol van uitgeverijen. Eline Kortekaas heeft zich de afgelopen jaren verdiept in de boekcultuur in Indonesië 1945-1965, waarbij zij in het bijzonder onderzoek heeft gedaan naar de Nederlandse uitgeverij W. van Hoeve. Zij hoopt dit onderzoek nog dit jaar af te ronden.

Agenda

Kijk voor de meest recente gegevens op www.huisvanhetboek.nl of abonneer u op onze maandelijkse digitale nieuwsbrief (klik op [Aanmelden nieuwsbrief](#) op de homepage).

Tentoonstellingen

TENTOONSTELLINGEN BEL-ETAGE

- **T/m 25 februari 2024**
'Gordel van papier'
Tentoonstelling 'Gordel van papier' over de opkomst van het gedrukte boek in Indonesië in de periode 1816-1957. De tentoonstelling biedt een intrigerende inblik in de ontwikkelingen binnen de (post)koloniale samenleving.
- **Van 20 maart t/m 1 september 2024**
'Het echte verhaal?'
Met deze tentoonstelling wil het museum het verhaal laten zien achter een aantal bekende personages van deze tijd, zoals de Kleine zeemeermin, Bambi, Pinokkio en Heidi. Eens waren zij hoofdfiguren in beroemde (kinder)boeken. In de tentoonstelling laten we zien dat veel van deze personages oorspronkelijk bedacht waren voor volwassenen en welke grote veranderingen ze doormaakten onder invloed van politiek en commercie, en veranderde pedagogische denkbeelden, mode en genderrollen. Deze tentoonstelling is geïnspireerd op het pas verschenen boek *Springlevend* van Saskia de Bodt.

SOUTERRAIN

- **Winter 2023 t/m voorjaar 2024**
Arkham House, uitgever van Weird Fiction
Overzicht van de klassiek geworden uitgaven van Arkham House, zowel in Nederland als in de Verenigde Staten. Vanuit het tijdschrift *Weird Tales* ontstond in 1939 in Wisconsin uitgeverij Arkham House. Bekende schrijvers als H.P. Lovecraft begonnen hier hun carrière in fantasy en horrorverhalen. In de jaren '60 waaide het genre over naar Nederland waar het werd uitgegeven in de Zwarte Beertjes-reeks van uitgeverij A.W. Bruna & Zoon en Dick Bruna de omslagen ontwierp.

TWEDE VERDIEPING

- **T/m 9 januari 2024**
'De onbekende Escher', tentoonstelling rond toegepast werk van M.C. Escher

ACTIVITEITEN

- **Zaterdag 9 december**
Masterclass 'Miniatuur uit de Rijmbijbel schilderen'
Het exemplaar van de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant van Huis van het boek uit 1332 is verlucht met prachtige miniaturen. In deze unieke masterclass van Jaap Boerman

(arteilluminandi.nl) schildert je een miniatuur uit deze Rijmbijbel. Jaap Boerman vertelt over het bewerken van perkament, het opleggen van bladgoud, het maken van verf op middeleeuwse wijze en de schildertechnieken uit die tijd. In deze masterclass leer je werken met authentieke materialen en ga je naar huis met een zelf verluchte miniatuur. *De masterclass is voor volwassenen en is inclusief alle materialen en lunch.*

Kerstvakantie 24 december 2023 t/m 8 januari 2024

- **Woensdag 27, vrijdag 29 december 2023 en woensdag 3, vrijdag 5 januari 2024**
Familiewerkshops 'Batik op papier'
Elke woensdag en vrijdag in de kerstvakantie leert een batikkunstenaar je meer over deze spannende Indonesische techniek waarbij je met hete was en verf de mooiste effecten kunt bereiken. *Voor kinderen vanaf 7 jaar en volwassenen*

Voorjaarsvakantie 17 t/m 25 februari 2024

- **Dinsdag 20 en donderdag 22 februari 2024**
Familieworkshop 'Maak zelf een lontarboek', een traditioneel Indonesisch boek
In Indonesië maken de mensen lontarboeken, boeken gemaakt van stroken palmladeren en bamboe. Meestal staan daar teksten op en soms ook tekeningen. Leer meer over deze boekvorm en maak je eigen lontar.

ACTIVITEITENZOLDER

- **Open scriptorium**
Alle mooie middeleeuwse letters en versieringen zijn met een ganzenveer geschreven door monniken en nonnen. Jij kunt dit ook proberen. Daag je vader, moeder, opa of oma uit: wie maakt de allermooiste letters?
Elke zaterdag van 12:00 – 16:30 uur
- **Open drukkerij**
Elke zondag van 12:00 – 16:30 uur zijn drukkers aanwezig om aan het publiek uit te leggen hoe drukpersen werkten voor het digitale tijdperk. Bij de persen staan letterkasten met vele soorten loden letters en er is nog veel meer te zien en te doen.
Elke zondag van 12:00 – 16:30 uur

Museumwinkel

Lisa Kuitert, *Met een drukpers de oceaan over*. Prijs: € 29,-

Joris Escher, *Escher worden*. Een ontdekkingsreis naar de geschiedenis van zijn oudoom, de wereldberoemde M.C. Escher. Prijs: € 27,99

Woord vooraf

Beste Vrienden,

Dit is een bijzondere bijdrage aan *Leeslint* want het is mijn allerlaatste voor Huis van het boek. Vanaf 1 oktober ga ik aan de slag als directeur bij Keukenhof. Ik zal deze bijzondere plek en mijn collega's ontzettend missen. Ik ben blij dat ik nog eenmaal kort het woord tot u kan richten en dat ik stil kan staan bij de afgelopen jaren. Toen ik ruim zes jaar geleden begon, sloot het

V.l.n.r. gastspreker Hizir Cengiz, Sandra Bechtholt en gastconservator Bert Sliggers bij de opening van de tentoonstelling 'Foute boeken?' op 19 oktober 2019 in de Centrale Bibliotheek Den Haag.

museum een zware tijd af waarbij het zelfs onzeker was of de Raad voor Cultuur de subsidie wederom zou toekennen. Dankzij het harde werken van mijn collega's en de samenwerking met de KB nationale bibliotheek is het uiteindelijk gelukt en konden we beginnen aan uitvoering van het Activiteitenplan 2017-2021.

Een belangrijk uitgangspunt van dit plan was een nieuw tentoonstellingsbeleid. We maakten vanaf dat moment tentoonstellingen over de verschillende aspecten van het boek. Niet langer zouden we alleen tentoonstellingen over de schoonheid en de vormgeving van het boek maken, maar juist ook over de maatschappelijke aspecten en betekenis ervan. Dat leverde in de afgelopen jaren spannende tentoonstellingen op, zoals 'Porno op papier', 'Groeten uit de Oriënt' en de succesvolste van het rijtje: 'Foute boeken?' over de vraag of boeken fout kunnen zijn en wie dat dan bepaalt. De tentoonstelling die 21 september is geopend past naadloos in dit rijtje. In 'Gordel van papier' duiken we in de wereld van het gedrukte boek in Indonesië en vooral wat het

gedrukte boek heeft betekend in Indonesië. We nemen de bezoeker mee op een reis door het land dat 46 keer groter is dan Nederland. En waar vanzelfsprekend ook voor de komst van de drukpers verhalen verteld werden en opgeschreven. In de tentoonstelling vertellen we over de opkomst, het toenemende publieksbereik dat de drukpers in eerste instantie oplevert, maar ook over de strenge censuur die er als reactie ontstaat. Deze tentoonstelling maakten we met Lisa Kuitert en Eline Kortekaas van de Universiteit van Amsterdam. Van deze laatste treft u later in deze editie een interessant artikel over de tentoonstelling.

Gelukkig is het museum ondertussen in rustiger vaarwater beland dan toen ik begon. Het ministerie heeft de wet aangepast en het museum wordt tegenwoordig vanuit de Erfgoedwet gefinancierd. Maar dat betekent niet dat er niet nog hele grote uitdagingen liggen voor het museum. Extra financiering blijft hard nodig om alle doelstellingen te realiseren. Zo moet o.a. het museumdepot, gevestigd in de KB, verhuizen. Er zijn grote wensen over de verbetering van de publieksoverdracht in het museum, met name voor het verhaal van de baron en

de bijzondere collecties die hij bijeen heeft gebracht. Daarnaast is het bijna 175 jaar geleden dat het museum werd geopend, en dat moet natuurlijk een groots en meeslepend feest worden. Kortom, er is meer dan genoeg te doen en ik hoop van harte dat er snel een nieuwe directeur is die deze projecten met veel plezier en enthousiasme samen met de collega's wil oppakken.

Ik heb de afgelopen jaren met heel veel plezier met veel mensen samengewerkt. Ik wil en ga hier niet iedereen persoonlijk bedanken, maar ik kan op deze plek natuurlijk niet anders dan stilstaan bij de lezers van dit *Leeslint*: de Vrienden van het museum. Ik wil u van harte bedanken voor de vaak jarenlange ondersteuning van het museum. Dankzij u konden we mooie projecten uitvoeren, zoals tentoonstellingen, digitaliseringsprojecten en de aankopen voor de moderne collectie. Ik hoop van harte dat u nog jarenlang ondersteuner van het museum blijft.

Sandra Bechtholt, directeur

Belicht en bewaard

Illustratorenendag 2023

FOTO WINNEDER DIJKSTRA

Huis van het boek organiseerde op 17 mei 2023 de tweede Illustratorenendag met het thema 'Getekende dagboeken'. Een dag gericht op beginnende illustratoren die geïnteresseerd zijn in het vergroten van hun kennis en vaardigheden en die hun netwerk willen uitbreiden door gelijkgestemden en vakgenoten te

ontmoeten. De dag begon met korte presentaties van de gerenommeerde illustratoren Maaïke Hartjes, Typex en Ludwig Volbeda over hun werk en werkwijze. Na de presentaties werden zij geïnterviewd door gastheer Francis Broekhuijsen, waarbij er veel ruimte was voor vragen uit de zaal. 's Middags volgden de illustratoren interactieve workshops van Maaïke Hartjes, Jeroen Funke en Ludwig Volbeda. De dag was gelardeerd met sociale momenten, zoals lunch en borrel maar vooral ook met een vrolijke 'Sketch in', in de tuin van het museum. Het belangrijkste doel van de Illustratorenendag is het

inspireren van deelnemers. Dat is ook wat er op social media na afloop van de dag het meeste gezegd werd: deelnemers gingen tevreden en vooral geïnspireerd weer naar huis. Naast de opgedane kennis waren de ontmoetingsmomenten van groot belang. Bij de koffiepauzes, lunch en tekenborrel na afloop ontmoetten deelnemers elkaar en evalueerden ze gezamenlijk de gemaakte tekeningen en de gegeven lessen. De deelnemers zaten allemaal in een andere fase van hun ontwikkeling. Sommige werkten al professioneel als illustrator, anderen waren nog zoekende naar de juiste vorm voor hun werk en sommigen vonden het gewoon leuk om hobbymatig te tekenen. Er werden ervaringen uitgewisseld terwijl ijverig met verschillende materialen werd getekend op de tafel, op bierviltjes en op de 'klassenfoto'.

KBR in Brussel

FOTO NATHALIE ALBIAS

Het museum van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (KBR) opende deze zomer een bijzondere tentoonstelling rond het werk van Jacob van Maerlant. Aanleiding voor deze tentoonstelling is de restauratie en digitalisering van de Rijmbijbel van de KBR. Deze Rijmbijbel dateert uit het laatste kwart van de 13de eeuw en staat bekend als het oudste geïllustreerde handschrift in de Nederlandse taal (159 miniaturen). De Rijmbijbel van Huis van het boek (64

illustraties) is zo bijzonder omdat dit het eerste handschrift van de Lage Landen is dat gedateerd (1332) én gesigneerd is door de kunstenaar, Michiel van der Borch. Het museum leende bij hoge uitzondering zijn Rijmbijbel uit, waardoor het nu mogelijk was om beide Rijmbijbels in dezelfde tentoonstelling te bewonderen. Als dank voor de bruikleen, nodigde de KBR de collega's van Huis van het boek uit voor een rondleiding. De KBR beheert de bibliotheek van de hertogen

van Bourgondië. Niet voor niks begint curator Ann Kelders de rondleiding in de Nassaukapel (begin 16e eeuw), het enige overblijfsel van het Bourgondische hof in Brussel. Door digitale projecties van (personages uit) middeleeuwse illustraties komt de kapel tot leven en stellen de Bourgondische hertogen zich voor. Zij stelden een unieke en kostbare verzameling handschriften samen: de Librije. Voordat we deze handschriften gaan bekijken, wordt het hele proces van handschriften maken uitgelegd: niet alleen het materiaal (perkament, inkt, verf en bladgoud), maar ook de makers (kopiïst, illuminator en binder) komen aan bod. Na dit bijzondere kijkje in het productieproces, komen we in de schatkamer waar talloze handschriften liggen te schitteren. Ann weet bij elk handschrift veel te vertellen en neemt ons mee door de prachtige collectie van de hertogen van Bourgondië én het werk van Jacob van Maerlant. Bijzonder om 'onze' Rijmbijbel én de Brusselse te bewonderen!

Internationaal

In de nasleep van corona duurde het even voor het internationale bezoek aan het museum weer op gang kwam. Dit gebeurde in de eerste helft van dit jaar met het bezoek van verschillende groepen studenten uit de Verenigde Staten en China. In juni ontvingen wij een groep studenten van de Arts and Design Departement van de University of Missouri onder begeleiding van docente Jennifer McKnight. In juli volgden twee groepen: Trent Hill met zijn studenten van The Information School van de University of Washington en vijftien studenten met begeleiders van het Hong Kong Design Institute. Deze laatste groep kwam naar Nederland om een workshop bij de Stichting Lettergieten in Westzaan te volgen, en nam de gelegenheid te baat gerelateerde instellingen te bezoeken. In september ontvingen we het Maximilian-Gesellschaft für alte und neue Buchkunst, een van de belangrijkste bibliofiele gezelschappen in Duitsland. Het Maximilian-Gesellschaft werd in 1911 in Berlijn opgericht, en werd na de Tweede Wereldoorlog voortgezet vanuit Hamburg. Bij hoge uitzondering openden we bij het bezoek de luiken in de Boekzaal, zodat de fijnproevers die zaal in al zijn pracht

FOTO KIKIYAU WING SUM

konden bewonderen. De twintig leden waren zeer onder de indruk van de zalen en de stukken die getoond werden. Als dank hebben verschillende leden ons hun eigen uitgaven toegestuurd.

Ook de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten uit Den Haag is weer actief in de leeszaal. De jaarlijkse internationale groep van twaalf studenten van de Master Type and Media doen onderzoek voor een letterontwerp naar eigen idee, en een revival van een letter uit de periode van de hoogdruk. Dit jaar is er

daarnaast een groep studenten Graphic Design actief. Zij voeren twee opdrachten uit onder leiding van Richard Niessen (design) en Quentin Creuzet (coding). Aan de hand van de in de leeszaal ondergebrachte handbibliotheek van de Stichting Best Verzorgde Boeken, een staalkaart van de Best Verzorgde Boeken van 1986 tot heden, moeten de studenten een boek omzetten in een website, en moeten zij een catalogus maken van ca. vijftien boeken die zij uit de honderden boeken selecteerden.

Feest in Huis van het boek tijdens Museumnacht Den Haag

Zaterdag 7 oktober was het weer tijd voor 'het fenste avondsje kuns en kultuuh'. In het museum genoten in totaal 868 bezoekers van afwisselende, creatieve activiteiten, veelal met een link naar 'letters'. In de sfeervolle verlichte tuin kon het publiek weer traditiegetrouw plaatsnemen voor de camera en zich laten vereeuwigen in de 'Comic Book fotoshoot'. Onder het genot van een drankje van Bas en Patricia van Culicompany kon het publiek luisteren naar DJ Cassus. Letterkustenaar Tom Vicentie combineerde speciaal ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Gordel van papier' zijn liefde voor de letter met zijn Indische wortels. Hij gaf een kalligrafie-performance in het oude Javanese schrift. Gastconservator Eline

Kortekaas gaf flitsrondleidingen door deze tentoonstelling en Rickey Tax liet de bezoekers kennismaken met 'de onbekende Escher' in de gelijknamige tentoonstelling die hij samenstelde. En er was meer aandacht voor de collectie van het museum, in de Boekzaal werden weer

topstukken getoond en toegelicht door KB-collega Erik Geleijns en Rickey Tax. Druk was het zeker ook in de Letter Tattoo Studio waar de pittige tatoeetantes letterlijk op de 'huid schreven'. Iedereen verliet met een prachtige (plak)tatoeage als herinnering aan de avond het museum.

Interview met Sandra Bechtholt ter gelegenheid van haar afscheid van Huis van het boek

Hoe kijk je terug op de zes jaren dat je directeur was?

Heel positief, Huis van het boek is een schitterend museum met een belangrijke collectie en hele leuke en passievolle mensen. Ik heb met heel veel plezier voor het museum gewerkt en ik vond vertrekken ook echt een moeilijke beslissing. De afgelopen jaren kende hoogtepunten, zoals de succesvolle tentoonstellingen, de samenwerking met de KB en de herpositionering, maar er waren ook dieptepunten waarbij de coronaperiode eruit springt. Want hoewel ik vind dat we daar als organisatie en met elkaar goed doorheen zijn gekomen, is het geen periode waar ik met grote vreugde op terugkijk. Het is echt verre van ideaal om als publieksinstelling geen bezoekers te kunnen ontvangen. Financieel was dit overigens ook een lastige periode waarvan we nog steeds niet helemaal hersteld zijn.

Waar ben je het meest trots op?

Allereerst dat ik mocht werken voor het oudste boekenmuseum ter wereld, met collega's die trots zijn op het museum. Maar zakelijk zijn er ook dingen waar ik trots op ben: mooie, spannende en spraakmakende tentoonstellingen, een nieuwe website, vergroting van de social media-aanwezigheid, sterk gevorderde digitalisering van de collectie, jaarlijks 5.500 schoolkinderen en de herpositionering van het museum met nieuwe huisstijl en een nieuwe naam die goed uitpakt. Dat laatste vonden veel mensen heel spannend maar onze bezoeker weet nu al veel beter wat er verwacht kan worden.

We komen er niet onderuit bij een museum vol bijzondere boeken. Heb je een boek dat je meeneemt in je hart?

Een boek waar ik een mooie herinnering aan heb, is *In their memory* van María Verónica San Martín. Het is indrukwekkend vanwege de inhoud, maar ook door de manier waarop zij het heeft vormgegeven. Als je het openklast of

Waardoor werd je na je komst in dit museum aangenaam verrast?

Door de schitterende en zeer omvangrijke collectie en de grote passie van mijn collega's hiervoor. Bij Huis van het boek is die wel heel sterk. Daarnaast door de enorme creativiteit en vindingrijkheid in de organisatie. Het museum is klein en niet rijk en daarom echt afhankelijk van de medewerkers voor het oplossen van problemen.

Waardoor werd je onaangenaam verrast?

Begin juni kon ik aan de slag om het Activiteitenplan uit te voeren. Ik was goed voorbereid omdat ik al tijdens mijn sollicitatieprocedure een plan van aanpak moest presenteren, maar de details uit de voorgaande, zeer lastige periode kende ik niet en je kunt je voorstellen dat deze nog een tijd veel impact heeft gehad op mijn collega's.

eigenlijk opentrekt, ontvouwen de foto's en namen zich van degenen die verdwenen zijn onder de Chileense dictatuur.

Wat neem je uit de museumwereld mee naar Keukenhof?

In de afgelopen twintig jaar in de museumsector heb ik geleerd dat het bij erfgoed draait om de verhalen die het object vertelt. De tulp is net zo goed Nederlands erfgoed als het boek en ik kijk er ontzettend naar uit om de verhalen rondom de tulp en de andere bolsoorten te delen met bezoekers uit de hele wereld.

Bij mijn nieuwe baan horen ook het beheer en behoud (en exploitatie) van Kasteel Keukenhof en het landgoed, dus ik blijf een beetje museaal.

De onbekende Escher

Op 17 juni 2023 was het 125 jaar geleden dat de kunstenaar Maurits Cornelis Escher werd geboren. Het hele jaar worden in dit kader in Den Haag tentoonstellingen en evenementen georganiseerd. Huis van het boek opende op 1 oktober 'De onbekende Escher'. In deze tentoonstelling wordt aandacht gegeven aan een onderbelichte kant van Escher: zijn boekillustraties en toegepaste grafiek. Hoewel het een klein deel van Eschers oeuvre is, zijn er in elke fase van zijn werkzame leven voorbeelden van te vinden. Al bij zijn vroegste werk zien we enkele exlibris en een van zijn eerste houtsneden is een illustratie bij een kort verhaal. Voor tentoonstellingen ontwerpt hij

bibliofiele uitgever Stichting De Roos. Escher schreef de tekst en maakte hierbij zes houtgravures, die als illustratie in het boek werden afgedrukt, en als extra set losse prenten in een andere kleur werden toegevoegd. Naast twee exemplaren van dit monumentale boek, beheert het museum een omvangrijk dossier met archivalia rond deze uitgave. Hieronder een uitgebreide correspondentie van Escher met de uitgever en de vormgever, proefdrukken, en enige originele tekeningen die Escher voor de uitgave maakte. Ook de zes door Escher zelf gesneden houten drukvormen en de clichés die voor de titelpagina en het omslag zijn gemaakt maken deel uit van de presentatie. De zes originele houtgravures zijn ongeveer de enige drukvormen van Eschers hand die nog in Nederlands openbaar bezit zijn.

FOTO ALDERT WITTE

Opening van *Regelmatische vlakverdeling* met links het schetsblad van Aldert Witte

uitnodigingen en een enkel affiche. Voor vrienden of familie maakt hij gelegenheidsgrafiek. Ook krijgt hij opdrachten, of dingt hij mee in een wedstrijd voor het ontwerpen van postzegels of bankbiljetten. Mede dankzij bruiklenen uit publieke en particuliere collecties wordt in twee zalen een representatief overzicht van dit werk gegeven. Uit eigen collectie wordt uitgebreid stilgestaan bij de nieuwjaarskaarten die Escher in 1952 voor de verzamelaar Eugène Strens ontwierp. Het museum beschikt over een belangrijk dossier met correspondentie, aangevuld met de originele tekeningen van Escher, kleurproeven en proefdrukken. Bovendien heeft het museum de acht originele drukvormen (clichés). Minstens even bijzonder zijn de archivalia rond de uitgave *Regelmatische vlakverdeling*. In 1958 werd deze tekst uitgegeven door de

postzegels en bankbiljetten. Uit het Literatuurmuseum komen enige brieven van Escher aan G.H. 's-Gravesande en het Kunstmuseum leent ons enige zeldzame werken, zoals een programmaboekje uit 1918 en een vroege litho voor een menukaart.

Uit particulier bezit zijn onder meer bijzonder gelegenheidsdrukwerk, uitgaven en een unieke buste van Escher van zijn levenslange vriend Jobs Wertheim te zien. De in omvang bescheiden tentoonstelling *De onbekende Escher* is niettemin een volwaardige bijdrage aan Escher-jaar 2023.

Rickey Tax
samensteller van de tentoonstelling

De helm van Arnold van Rummen in een 14de-eeuws missaal

Carolyne Watson is emeritus-hoogleraar Kunstgeschiedenis aan de Furman University (vs). In 2005 en 2007 publiceerde zij artikelen over de decoratie in het zg. Missaal (winterdeel) van Arnold van Rummen (MMW 10 A 14). In 2012 en 2018 bezocht zij voor nader onderzoek het museum. Binnenkort verschijnt bij Brill haar monografie over dit handschrift. Hieronder een bewerking van een artikel, waarin zij een van haar bevindingen bespreekt

Verluchte handschriften zijn in de ogen van de hedendaagse kijker exotisch, prachtig en kostbaar. Ze zijn echter niet ontstaan in het vacuüm van de vitrine. Ze zijn gemaakt met menselijke wilskracht en inspanning op specifieke momenten en plaatsen. Ze voorzagen in bepaalde behoeften en vervulden specifieke functies. Sommige van de meest overdadig gedecoreerde handschriften, gemaakt voor belangrijke personen, zijn gemaakt in turbulente tijden. Ze dragen de sporen van de gebeurtenissen van die tijd. Een dergelijk manuscript wordt bewaard in Huis van het boek: MMW 10 A 14. Het is het winterdeel van een Romeins missaal, waarvan het zomerdeel, Ms 9217, in de Koninklijke Bibliotheek van België in Brussel bewaard wordt.

10 A 14 werd voltooid op een cruciaal moment in het leven van de opdrachtgever. De geschiedenis helpt ons het handschrift te begrijpen maar maakt het tegelijkertijd ook complexer. 10 A 14 is een schitterend voorbeeld van de 14de-eeuwse Europese verluchtungskunst. Het bevat een paginagroot miniatuur van de Kruisiging en elf pagina's met miniaturen en/of gehistorieerde initialen (initialen voorzien van afbeeldingen relevant voor de tekst). Deze pagina's worden omlijst door volledige of bijna volledige randversieringen. Daarnaast markeren tientallen gedecoreerde en gehistorieerde initialen op de pagina's met gedeeltelijke randversieringen de

introïtussen (inleidingen) tot de mis in de *Temporale* van de manuscripten (fols. 7-136). Tenslotte is bijna elke pagina van het handschrift versierd met tweeregelhoge initialen geschreven met goudkleurige of blauwe inkt en randen met penwerk vol verrassende en diverse motieven. Zij verlenen het handschrift een visuele textuur die vergelijkbaar is met dat van een tapijt of wandkleed met een rijk patroon.

Aan het eind van het manuscript, op fol. 204r, staan twee colofons van de hand van twee verschillende schrijvers, geschreven in goudkleurige inkt. Ze bevatten waardevolle informatie voor de onderzoeker.

In het eerste staat te lezen: *Anno domini m. .ccc. .lxxvi. sabbato post nativitatem beate maria virginis fuit perfectus liber iste a laurentio illuminatore presbitero de andwerpia commoranti gandavi. deo gratias.*

In het tweede staat te lezen: *Sic scribi. et. illuminandi (sic). ob. laudem. dei. et. ecclesie. sancte. fecit. nobilis. arnoldus. dominus. de. rummen. et. de. quaetbeecke. Baro. orate. pro. eo.*

Het eerste colofon leert ons dat het manuscript in 1366 voltooid is op de zaterdag na de Maria-geboorte door Laurentius, priester en illuminator, die in Antwerpen geboren was, maar in Gent woonde. Het tweede colofon leert ons dat de opdracht voor het handschrift gegeven was 'ter verheerlijking van God en de Heilige Kerk' door Arnold, heer van Rummen en Quaetbeecke. Alhoewel er vraagtekens zijn gezet bij de datum waarop het tweede colofon werd geschreven, komt het waarschijnlijk uit dezelfde tijd als het eerste.

Arnold van Rummen, een persoon van enig belang in de geschiedenis van de Lage Landen van de veertiende eeuw, had nauwe banden met de hoogste politieke en economische machthebbers in de regio. Hij verbeterde zijn positie door te trouwen met Elisabeth van Lierde, Vrouwe van Somerghem en Eeclo. Ze was de halfzus van Lodewijk II, graaf van Vlaanderen 1332-1346, en de tante van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen 1346-1384. Arnold, die vaak overhoop lag met Lodewijk van Male, was vele jaren in dienst van de machtige hertog Wenceslaus van Brabant die hem zeer gunstig gezind was. Maar Arnold had grotere ambities. Hij wilde graaf van Loon worden, een familiebezit dat was overgegaan op Jan van Arkel, de prins-bisschop van Luik. Maar Arnold verloor zijn strijd met de kerkelijke prins, die zijn aanspraak op het graafschap met geweld ongedaan maakte. In 1365 (het jaar voordat 10 A 14 voltooid werd)

verwoestte hij bovendien het spectaculaire kasteel in Rummen dat Arnold voor zichzelf gebouwd had. Arnold en zijn vrouw vluchtten naar Gent waar Elisabeth nog bezittingen en familie had. Zij overleed daar in maart 1366. Daarop keerde Arnold terug naar Luik waar hij de rest van zijn leven doorbracht.

Heeft deze dramatische wending in zijn leven het mooie missaal waar Arnold opdracht voor had gegeven, beïnvloed? Er zijn aanwijzingen in de verluchting van het handschrift, op zichzelf is die al een bron van informatie, dat hoewel het missaal voor Arnold bedoeld was en na voltooiing waarschijnlijk nog zijn eigendom was, het niet lang in diens bezit is gebleven. Het manuscript werd in twee afzonderlijke periodes geïllustreerd. Tijdens de eerste periode (1345-1350) hebben twee kunstenaars ongeveer twee derde van de illustraties en versieringen voltooid. Om onbekende redenen, die mogelijk te maken hadden met de onrust als gevolg van de Zwarte Dood, de epidemie die in 1348 in Europa woedde, en het begin van de Honderdjarige Oorlog, werd het werk aan het manuscript stopgezet. Daarna werd het in een tweede periode tijdens de jaren '60 van de veertiende eeuw voortgezet door twee andere kunstenaars. Een van deze kunstenaars¹ was priester Laurentius uit Antwerpen.

In beide rondes getuigt het gebruik van Arnolds familiewapen van zijn eigenaarschap. Ik zal hier niet ingaan op de kwestie van de vele overschilderingen van de wapenschilden op de folio's 7r, 22r, en 27v. In plaats daarvan wil ik aandacht schenken aan de helm van Arnold, die in tegenstelling tot de wapenschilden niet volledig verborgen werd door overschildering. Kunstenaars van zowel de eerste als de tweede ronde hebben deze helm afgebeeld. Die was gekroond met een schaal waaruit een pluim van witte struisvogelveren oprees die tevens een zwarte mantel met rode voering versierden.²

Op fol. 22r bijvoorbeeld, een prachtig geïllumineerde pagina voor het Feest van de Geboorte uit de tweede periode, is de helm van Arnold gedeeltelijk zichtbaar. De randversiering bestaat uit stevige gouden lijnen, vazen waaruit ranken met veervormig gebladerte, gouden drielobben en zwevende gouden ballen ontspruiten. In elk van de vier hoeken van de pagina zweeft een engel die een heel ander soort gebladerte ophoudt, een dubbel gebogen roze rank met op madeliefjes of margrietten lijkende bloemen in blauw, oranje en roze. De verf is dikker en kalkachtiger dan elders op de pagina gebruikt is en minder fijn opgezet. Nadere

bestudering van deze ranken laat zien dat elk over een helm heen is geschilderd. De helm was het voorwerp dat oorspronkelijk door de engel vastgehouden werd. In het voorbeeld in de hoek rechtsonder bedekt de bovenste boog van de rank een pluim witte veren. De onderste spiraal van de rank bedekt de helm, maar de mantel die aan de helm bevestigd is, zwart met rode voering, is nog steeds zichtbaar naast de borst van de engel. Veerachtige pluimen en zwarte stof met een tikje rood zijn evenzo zichtbaar onder de ranken in de andere drie hoeken.

Arnolds helm werd overschilderd aan het eind van de tweede ronde, maar wanneer en waarom? De motieven die gebruikt zijn voor de overschilderingen zijn verschillend, maar ze zijn allemaal in een stijl die overeenstemt met die van 1360 of kort erna. Zoals beschreven door Byvanck³ is de beeltenis van de schenker zelf, ongetwijfeld Arnold, uitgewist uit de Kruisiging-miniatuur. Oorspronkelijk was hij hierin afgebeeld, knielend voor een vrouw, waarschijnlijk Elisabeth, wier beeltenis ongemoeid is gelaten. De redenen voor de afbeelding zijn net zo mysterieus als de redenen voor zijn uitwissing.

Is het mogelijk dat Arnold het manuscript kwijtgeraakt is tijdens de nasleep van de ongelukkige gebeurtenissen in 1365-66? Er zijn een aantal aanwijzingen die suggereren dat het manuscript doorgegeven is aan Arnolds neef Lodewijk van Male. Als dat het geval is, en als de

overschilderingen en uitwissingen uitgevoerd werden in opdracht van Lodewijk, kan men zich voorstellen dat deze aarzelde om de beeltenis te verwijderen van zijn inmiddels overleden halfzuster Elisabeth, die zeker

een sympathieke rol heeft gespeeld in de gebeurtenissen die hun stempel hebben gedrukt op dit uitzonderlijke manuscript.

Carolyne Watson

1. Zoals Lynda Denison in 2002 opmerkte.

2. Ik ben Mary Wolinski dankbaar voor deze identificatie.

3. Byvanck, 1924

Een nieuwe letter (2)

Peter Verheul en Rickey Tax bij de contourtekeningen van Salden

Korte inhoud van het voorafgaande – Letterontwerper en typograaf Helmut Salden (1910–1996) kampt eind jaren vijftig met een hoge belastingschuld. Om hem tegemoet te komen, biedt het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen hem een honorarium van f 10.000 voor het ontwerpen van een drukletter (in het oeuvre van Salden later bekend geworden als de ‘Regeringsopdracht’). Met het honorarium kan hij zijn belastingschuld voldoen. Saldens onvoltooide potloodtekeningen van de letter worden eind 1964, vijf jaar na de opdrachtverstrekking, tentoongesteld in Museum Meermanno-Westreenianum.

Bijna zestig jaar na de Saldententoonstelling sta ik met letterontwerper Peter Verheul in een kleine voorkamer van Huis van het boek gebogen over dezelfde lettertekeningen op vergeeld overtreppapier. Rickey Tax, hoofd collecties van Huis van het boek, verzekert ons dat dit alles is wat Salden in het kader van de Regeringsopdracht getekend heeft. We turven de oogst: A t/m Z, 26 kapitalen romein met alternatieve tekeningen voor de K, R en S; alle kapitalen ook in cursief. De onderkastletters zijn eveneens compleet, zowel romein als cursief. De cijfers 1 t/m 10 zitten erbij, met varianten, maar alleen romein. Er zijn leestekens in romein en kleinkapitalen A t/m H, ook alleen romein. Ongeveer 150 tekeningen, ooit bedoeld om stalen letters

van te maken, passend in een zetmachine om lappen platte tekst mee te produceren. Die stalen letters zijn er nooit gekomen, want Salden heeft het werk nooit voltooid. Maar waarom eigenlijk niet? Hij heeft na de tentoonstelling van de tekeningen nog ruim twintig jaar geleefd en gewerkt.

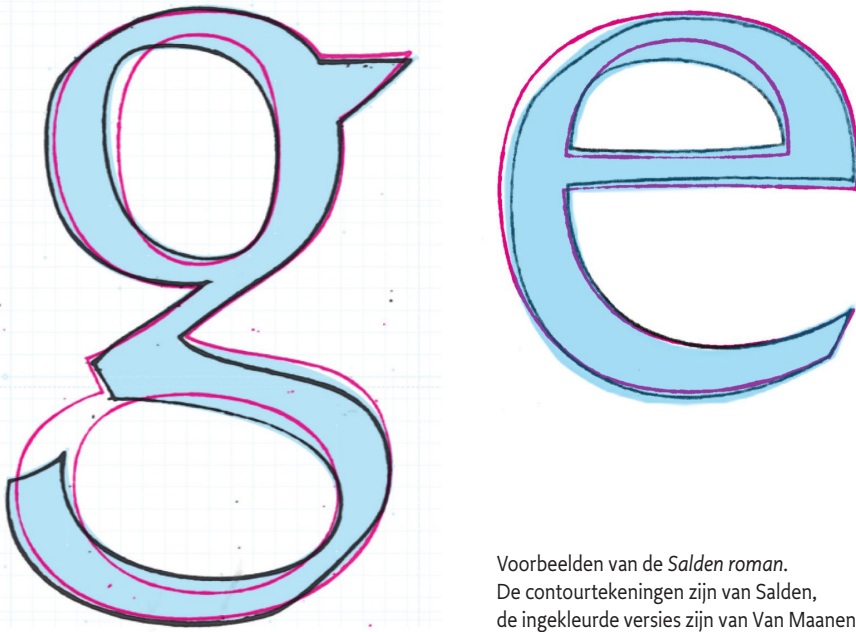
Letterontwerper Gerrit Noordzij (1931–2022) volgde Salden eind jaren zeventig op als omslagontwerper bij uitgeverij Van Oorschoot. Hij schrijft in Helmut Salden. Letterontwerper en boekverzorger dat ‘de kapitaal en de cursief zich gewilliger naar de bewerking van Salden voegen dan de onderkast van de romein die hem kennelijk niet kan inspireren; haar weerbarstige vormen verzetten zich tegen een sierlijke uitwerking.’

Salden wil schoonheid en elegante vormen, maar Noordzij houdt het er vooral op ‘[...] dat er voor Salden geen eer te behalen was aan een tekstletter, omdat een sierlijke detaillering niet tegen verkleining bestand is.’ Noordzij ziet Salden als een ontwerper die ‘zijn ideaal alleen in een korte tekst kan benaderen – omdat het subtiele resultaat in de massa van de platte tekst verloren zou gaan. De cultuur van het boekomslag heeft hij er speciaal voor uitgevonden.’

Peter Verheul (1965) was een leerling van Noordzij. Hij kreeg in 2008 ook een ‘Regeringsopdracht’ voor het ontwerpen van de Rijkshuisstijlletter. Hij tekende – binnen het gestelde tijdspad – een complete letterfamilie, bestaande uit letters met en zonder schreven. Verheul bekijkt Saldens contourletters met nieuwsgierige verbazing. Een tekstletter heeft – anders dan de ontwerptekeningen van Salden – geen contouren – het zijn zwarte vormen in het wit. Verheul tekent letters in de ontwerpfase met gebruik van zwarte inkt en dek-wit op wit papier. Meestal in woordvormen. Zo kun je de vorm, restvorm en proportie goed beoordelen ten opzichte van andere letters van dezelfde reeks.

Of heeft Salden de letters toch eerst in zwart getekend en ze pas daarna in potloodcontouren omgezet? Ze zijn niet in het archief terug te vinden, maar Verheul sluit het niet uit, omdat veel van Saldens andere ontwerpen wel op die manier tot stand zijn gekomen. Hoe het ook zij, de potloodtekeningen die voor ons liggen, zijn – jaren na de dood van Salden in 1986 – uitgewerkt tot een volwaardige en complete digitale letterfamilie, door Hans van Maanen (1950), een wetenschapsjournalist.

Een wetenschapsjournalist...? Verheul en ik zoeken hem op, thuis in Amsterdam.

Voorbeelden van de *Salden roman*.
De contourtekeningen zijn van Salden,
de ingekleurde versies zijn van Van Maanen.

Csikós voor op het oog.’ Stefan Csikós... een oud-leerling van Peter Verheul... het is een kleine wereld. Desgevraagd laat Csikós weten dat hij, als huisontwerper van Stichting 1940–1945, benaderd was voor het digitaliseren van de letters, dat hij vereerd was, maar aangegeven had dat hij niet over voldoende technische kennis beschikte om de klus aan te nemen.

Na jarenlang gesteggel, kwam er in 2016 toch een akkoord en kon Van Maanen aan de slag met de scans van de potloodtekeningen. Samen met Patrick Griffin van Canada Type wikte en woog hij de verschillende versies van sommige tekeningen. ‘Al doende leer je de

hand van de ontwerper kennen en besluit je: die versie wel en die niet. Het is een delicaat proces, waarin je je verplaatst in de ontwerper, maar waar je soms móet interpreteren en dúrven corrigeren wat niet goed is. Salden tekende contouren. Hooft die contour bij de letter of juist niet? Hij tekent ze op groot formaat, een x-hoogte van enkele centimeters. Wat gebeurt er met die letters als je ze naar 10 punt verkleint? Dan vallen de dunne delen weg in “de massa van de platte tekst”. We moesten het contrast tussen de dikke en dunne delen van de letters dus verkleinen. Als je de tekeningen van Salden overal “letterlijk” overneemt, doe je hem tekort, dus waren we “rekkelijk” waar het nodig was.’

In 2018 kwam de letter van Saldens Regeringsopdracht, de *Salden*, digitaal op de markt via letteruitgeverij Canada Type. Een licentie kost 38 euro. De rechten van het werk van Salden berusten weliswaar bij de Stichting 1940–1945, maar statutair is vastgelegd dat zij daaruit geen financieel voordeel mag halen. Met Hans van Maanen is daarom afgesproken dat hij jaarlijks 10% van zijn royalties afdraagt aan Huis van het boek. In 2022 was dat 250 euro.

Saldens letter werd nooit voor Rijksdoeleinden gebruikt, maar hoe verging het de Rijkshuisstijlletter van Peter Verheul?

(wordt vervolgd)

Huug Schipper

Salden Roman

Zodra Salden het honorarium van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen had ontvangen, nam zijn ambitie om een tekstletter te ontwerpen af. Hij kon zijn belastingschuld inlossen en doorgaan met wat hij het liefste deed: monogrammen tekenen en boekomslagen vormgeven.

Tekst gezet uit de *Salden roman*

Van Maanen – ‘ik ben journalist geworden omdat ik lettertjes leuk vind’ – houdt zich naast zijn journalistieke werk al bijna vijftientig jaar bezig met het digitaliseren van letters. Hij richt zich daarbij op klassieke letters uit ‘het tijdperk van het lood’, zoals de ‘Hollandse Mediaeval’ van Sjoerd de Roos. Van Maanen heeft sociologie gestudeerd, maar is autodidact op het gebied van het letterontwerp. De door hem gedigitaliseerde letters worden gepubliceerd door letteruitgeverij Canada Type. De *Salden* is Van Maanens favoriete letter. Hij vertelt: ‘De rechten van Saldens werk berusten bij de ‘Stichting 1940–1945’. In 2008 heb ik hun toestemming gevraagd Saldens “Regeringsletters” te digitaliseren. Die toestemming kreeg ik niet, ze kenden mij niet en hadden daar zelf al ontwerper Stefan

Dit is mijn boek

Project conservering en digitalisering exlibriscollectie Eugène Strens

Toon mij uw boekenkast en ik zeg wie u bent. In deze tijd waarin het bezit van boeken en een boekenkast niet meer zo vanzelfsprekend zijn, geeft de zoekgeschiedenis van Google wellicht meer inzicht in wat iemand bezighoudt. Niettemin gold bovenstaand gezegde wel degelijk in de afgelopen eeuwen en dat realiseerde de boekenbezitter zich ook. Vanaf het moment dat mensen boeken gingen verzamelen of een bibliotheek opbouwden, hechtten ze eraan de buitenwereld te tonen dat de boeken hun eigendom waren.

In de late middeleeuwen ontstonden de eerste particuliere boekenverzamelingen. Verzamelaars lieten de boeken zelf binden. Bij die gelegenheid werden eigendomskenmerken aangebracht door middel van

bandstempels, bijvoorbeeld familiewapens. In de eeuwen daarna kregen steeds meer mensen toegang tot boeken. Boekenbezitters gingen over tot een goedkopere manier om hun boeken van een eigendomskenmerk te voorzien: ze lieten door een ontwerper of kunstenaar een toepasselijke afbeelding maken, voorzien van hun naam. Deze werd in de boeken geplakt, meestal op de binnenzijde van het voorplat. Behalve de naam van de eigenaar bevatte de afbeelding de tekst 'Ex Libris', letterlijk: 'uit de boeken van'. Het exlibris was geboren. Vooral in de negentiende en twintigste eeuw werden ex libris ongekend populair. Vrijwel iedereen met een boekenverzameling maakte er gebruik van. Vaak kreeg de

kunstenaar de opdracht in de illustratie te verwijzen naar de naam of beroep, opvattingen, of levensovertuiging van de eigenaar.

In deze periode ontstond ook belangstelling voor de originele exlibris als verzamelobject op zich. Exlibris werden gezien als kleine kunstwerkjes en dat waren het ook. Veel bekende kunstenaars, van Hans Holbein tot M.C. Escher, hebben wel een of meer exlibris ontworpen. Sommigen specialiseerden zich er zelfs in. Er ontstonden grote particuliere verzamelingen, waarvan de meeste uiteindelijk hun weg vonden naar musea en bibliotheken.

Huis van het boek bezit 400.000 exlibris, een van de grootste collecties ter wereld. Hij bestaat uit een aantal deelverzamelingen die door particulieren zijn bijeengebracht. De belangrijkste daarvan is de

verzameling van de Nederlander Eugène Strens (1899-1980). Deze ontwikkelde zich tot een groot verzamelaar en kenner van exlibris. Hij gold als een spil in het internationale netwerk van liefhebbers. Huis van het boek heeft subsidie gekregen van het programma Metamorfoze voor de conservering en digitalisering van 120.000 exlibris uit de collectie van Eugène Strens. Het project is in 2022 gestart en zal in 2025 worden afgerond.

Huis van het boek kan met dit project deze collectie voor de toekomst behouden en een bijdrage leveren aan verbreding

van de mogelijkheden om exlibris te bestuderen door de afbeeldingen digitaal beschikbaar te stellen. En niet alleen omdat het vaak prachtige gravures zijn en bijzondere kunstwerkjes. Exlibris bevatten ook een schat aan informatie. Aangezien exlibris veel zeggen over de eigenaren van de boeken kun je, zeker op basis van grote internationale collecties als deze, inzicht krijgen in de ontwikkeling van geleterdheid en boekenbezit gedurende de afgelopen eeuwen, in verschillende landen en culturen en onder diverse bevolkingsgroepen.

Dennis Schouten
projectleider Metamorfoze Huis van het boek

Aanwinsten

Boekontwerp uit China

Begin dit jaar was in The Center for Visual Arts in Berlijn de tentoonstelling 'Another reading – Contemporary book design from China' te zien. Hier werd werk getoond van ruim twintig toonaangevende grafisch ontwerpers van verschillende generaties uit diverse regio's van China. De tentoonstelling bood een staalkaart van boekontwerp in China van de afgelopen twintig jaar. Na afloop wist Huis van het boek ruim zeventig werken die op de tentoonstelling te zien waren aan te kopen voor de collectie. Hieronder vele nationaal en internationaal bekroonde boeken die verschillende genres vertegenwoordigen. Naast literaire werken en boeken over traditionele of contemporaine kunst zijn in de selectie ook wetenschappelijke uitgaven opgenomen. Dat zelfs een medisch handboek een creatieve uitdaging kan zijn, bewijst bijvoorbeeld *Minor orthopedic operations* van de jonge ontwerper Yin Linlin. Zij heeft een chirurgisch handboek ontworpen, waarbij de rug deels is opengewerkt en verbonden met rode draden, alsof het een wond is die netjes is gehecht. De 68 kleine medische ingrepen worden op drie kleuren papier getoond: wit voor, rood tijdens, en lichtrood na de operatie. Ook het werk van meer ervaren ontwerpers is vertegenwoordigd, zoals dat van de vele malen onderscheiden Lü Jingren en Zhao Qing. Van deze laatste is *Tree chants by celebrities in the past dynasties* aangekocht: een collectie van vijf honderd gedichten over bomen, waarvoor een eigen lettertype is ontworpen. De band doet denken aan boomschors.

Ensor in vijf gedaanten

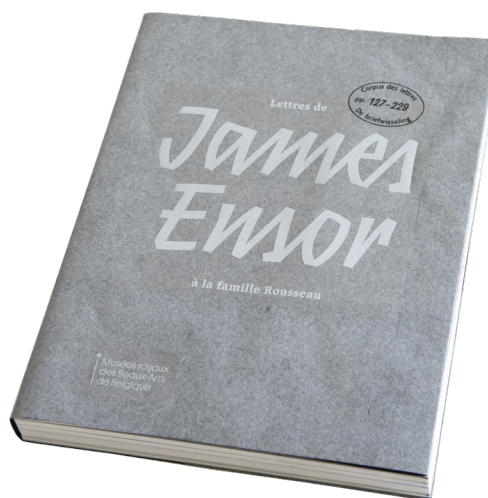
Dankzij het Fonds Cox-De Ronde kon Huis van het boek recent de vijf afstudeerwerken van de Expert class Boekontwerp 2023 verwerven. Deze Expert class wordt jaarlijks georganiseerd door het Plantin Instituut voor Typografie in Antwerpen. Een kleine groep studenten wordt tien vrijdagen gecoacht bij het vormgeven van dezelfde tekst. Bij aanvang van de lessenreeks worden tekst- en beeldmateriaal van het te ontwerpen boek ter beschikking gesteld. De studenten onderzoeken hoe ze al deze informatie en verschillende tekstniveaus in een samenhangend geheel kunnen integreren. Onderzoek naar de vele typografische mogelijkheden staat centraal. Daarnaast wordt veel aandacht geschonken aan materialen en reproductiemethodes. Dit jaar was de opdracht het vormgeven van de academische tekst *Brieven van James Ensor aan de familie Rousseau* van Jean-

Yang Liqing en Fu Qin, *Minor orthopedic operation*. Beijing, Chemical Industry Press, 2020

Philippe Huys en Xavier Tricot. Deze bestaat uit drie delen: twee rijkelijk geïllustreerde essays die de briefwisseling analyseren en nieuwe gegevens en onbekende werken van Ensor aan het licht brengen, de transcripties van alle brieven gericht aan de familie Rousseau, en tot slot een reeks bijlagen, waaronder een tijdlijn, stambomen en alfabetische indexen. Deze relatief complexe inhoud moest gepresenteerd worden aan een niet per se wetenschappelijk of academisch geschoold publiek. De vijf ontwerpers: Claire Dekens, Martin Kisjes, Roos Laan, Bart van der Straeten en Laura-Lena Uhlmann werden begeleid door grafisch ontwerper Jurgen Persijn. De uitvoering van de boeken is zeer verschillend, zowel in concept als in de keuze voor omslag en binnenwerk. Sommige ontwerpers lieten zich leiden door de persoon en het werk van Ensor, anderen meer door het beoogde lezerspubliek. Dit resulteerde in een eigenzinnige keuze voor lettertypen, lay-out, kleuren, papier en bindwijze: een mooie demonstratie dat het ontwerpen van een boek een samenspel van vorm en inhoud is.

Rickey Tax

Huys, Jean-Philippe en Xavier Tricot (ed.), *Lettres de James Ensor à la famille Rousseau*. Brussel, Peter Lang, Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, 2021, in de vormgeving van Roos Laan

Vriendenactiviteiten

Op 3 juni was de jaarlijkse Vriendendag waaraan een dertigtal vrienden deelnam. In twee groepen bezochten we in de ochtend het Rijksmuseum en in de middag het Allard Pierson.

In het Rijksmuseum werden we ontvangen door de conservator bibliotheekcollecties Alex Alsemgeest.

FOTO MARIEKE VAN DELFT

Eerst bezochten we de bijzondere bibliotheekruimte en vervolgens gingen we naar een aparte zaal, waar tientallen stukken voor ons neergelegd waren. Boekbanden, almanakken, natuurboeken en heel speciaal: de restanten van de boeken die teruggevonden zijn van het verblijf van Willem Barentsz en zijn mannen op Nova Zembla in de winter van 1596-1597. Aan de hand van de tentoongestelde boeken kregen we een goed inzicht in de collectie van de bibliotheek van het Rijksmuseum. De andere groep bezocht ondertussen de collectie van het Rijksmuseum en daarna werd gewisseld zodat iedereen alles kon meemaken.

Na een geanimeerde lunch in café De Bazel liepen we door naar het Allard Pierson. Ook daar stonden twee onderdelen op het programma. De ene groep kreeg een introductie op de succesvolle tentoonstelling *Open Kaart* en bezocht die vervolgens onder leiding van Reinder Storm, conservator cartografie, geografie en reizen. Via Amsterdam met de interessante nieuwe aanwinst, de grote kaart van Amsterdam van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625, 'reisden' we aan de hand van kaarten naar de rest

van Nederland, Europa en de wereld en ten slotte naar de toenmalige koloniën. Ondertussen kreeg de andere groep van junior conservator Kerkelijke Collecties en boekhistoricus Gwendolyn Verbraak een aantal bijzondere boeken te zien uit de collectie van Allard Pierson waarna de tentoonstelling 'Creatieve Stad' bezocht werd. Het was een leerzame en gezellige dag waarop veel Vrienden elkaar weer nader leerden kennen.

Op 1 september vond nog een activiteit plaats, namelijk een bezoek aan de tentoonstelling 'Flora Batava' in Huis van het boek, onder leiding van de samenstelster Esther van Gelder, conservator oude drukken bij de KB, nationale bibliotheek. Op de valreep, want de tentoonstelling liep tot en met 3 september. Het was een buitenkans om deze tentoonstelling (nog eens) te kunnen zien met deskundig commentaar en te kunnen genieten van verschillende delen van de *Flora Batava* en andere plantenboeken uit verschillende collecties, uit die van Huis van het boek en de KB. En om de oorspronkelijke tekeningen voor de *Flora Batava* uit Naturalis respectievelijk Wageningen te kunnen bekijken. Het voornemen is om een rondleiding voor de Vrienden op tentoonstellingen in Huis van het boek vaker op het programma te zetten. Ook vond een gesprek plaats met enkele Vrienden in de koffieruimte van het museum over gewenste en mogelijke activiteiten.

In het bestuur van de Stichting Vrienden van Museum Meermanno hebben enkele wisselingen plaatsgevonden. Voorzitter Claudine Chavannes is teruggetreden evenals penningmeester Frits Mulder. Zij hebben beiden jarenlang met veel enthousiasme en plezier leiding gegeven aan het bestuur en daarvoor zijn we hen zeer erkentelijk. Tijdens de nieuwjaarsreceptie, die plaats zal vinden op vrijdag 26 januari 2024, zal officieel afscheid van hen genomen worden. Hun taken worden overgenomen door Marieke van Delft (voorzitter) en Jan Bos (penningmeester) die naar verwachting met evenveel plezier de activiteiten van de Vrienden voort zullen zetten.

Marieke van Delft

Verzoek aan Vrienden

Zou u voor zover wij dit nog niet hebben uw emailadres door willen geven aan Vrienden@huisvanhetboek.nl? Leeslint ontvangt u altijd per post. Voor bijzondere bijeenkomsten, zoals de Vriendendagen, Vriendenrondleidingen en de Nieuwjaarsbijeenkomst kunnen we u dan per mail uitnodigen. Zo besparen we op portokosten en kunnen we meer geld besteden aan nuttige zaken voor het museum. Bij voorbaat dank!

Colofon

Leeslint is een halfjaarlijkse uitgave van Huis van het boek. Leeslint wordt gratis toegezonden aan de Vrienden van het museum.

Alle correspondentie te richten aan de redactie van Leeslint:

Prinsessegracht 30
2514 AP Den Haag
t (070) 205 72 54
aafke.boerma@huisvanhetboek.nl

Eindredactie Aafke Boerma
Redactieraad Aafke Boerma, Rickey Tax
Correctie Thom van Rossum
Fotografie Frank Jansen (tenzij anders vermeld)
Ontwerp Studio Tint, Den Haag
Vormgeving Jelle Hellinga, Den Haag
Druk Zwaan Lenoir, Wormerveer

ISSN 0928-2262

Oplage 2000 exemplaren
Papier Biotop 120 grams
Letters Trinité van Bram de Does en
Productus van Petr van Blokland